

Ў.А.СУЛТОНОВ

ТОШКЕНТ ҚОЗИХОНАСИГА ТЕГИШЛИ ТУРКИЙ-ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ
ҲУЖЖАТЛАР ХУСУСИДА (XIX-XX АСР БОШЛАРИ)

Средневековые тюркские письменные памятники уже достаточно полно изучены, но их исследование продолжается и поныне. Однако казийские документы Центральной Азии, составленные на тюркских языках, их внутреннее построение и языковые особенности, до сих пор не были объектом специального рассмотрения.

В данной статье нами предпринята попытка проанализировать тюркско-узбекские документы ташкентских казихане, относящиеся к XIX - началу XX века, на основе чего приведены образцы различных видов документов.

Türk yazı abideleri üzerine incelendiğine rağmen Orta Asyadaki kazıhane belgeleri hala özel olarak araştırılmamıştır. Yazar Taşkent kazıhanesindeki türk-özbek belgelerini ayrıntılı olarak değerlendirmeye çalışmıştır.

Бугунги кунда қадимги, илк ва ривожланган ўрта асрларга мансуб туркий тилдаги ёзма манбалар, уларнинг тил хусусиятлари яхши ўрганилган. Бу борадаги изланишлар ҳозирда ҳам катта қизиқиш билан давом этмоқда. Шунингдек, Амир Темур ва Темурий ҳукмдорлар ҳамда Олтин Ўрда хонларининг туркий тиллардаги ёрликлари тадқиқига алоҳида эътибор қаратилган. Бироқ, ўтмишда Марказий Осиё давлатлари маъмурий-ҳуқуқий иш юритиш тизимига мансуб туркий тилдаги тарихий ҳужжатлар, уларнинг тузилиши, махсус атамалар, тил хусусиятлари (адабий тил ва диалект масаласи) атрофлича тадқиқ этилмаган. Масалага шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, минтақа тарихига оид туркий ҳужжатларни туркологияга оид тадқиқотлар доирасида амалга оширилиши долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Таниқли ҳужжатшунос О.Д.Чеховичнинг кузатувларига қараганда минтақа тарихига оид 30 дан ортиқ ҳужжат тури мавжуд бўлиб, уларнинг катта қисми қозихоналар фаолиятига тегишли ҳужжатлардир [1, 80]. Мазкур туркум ҳужжатларнинг аксарияти форсий тилда битилгани сабаб ҳозирга қадар амалга оширилган ишларда туркий тилдаги ҳужжатлар тадқиқи борасида назарий билимлар ва амалий тажрибалар жуда камлиги маълум бўлади.

Марказий Осиё тарихига оид туркий тилдаги қозихона ҳужжатлари, айрим ҳолларда эса таржима ҳужжатлар тор доирада бўлса-да, ўрганилган. Хива хонлиги қозихонаси фаолиятига мансуб ўзбек тилидаги ҳужжатларнинг бир қисми эса каталог ва факсимил нашрининг амалга оширилиши бу борадаги муҳим ишлардан бири бўлди [2]. Бироқ, бу каби тадқиқотларда туркий-ўзбек тилларидаги қозихона ҳужжатлар тил, ҳуқуқий терминлар масаласига чуқур тўхталиб ўтилмаган.

Мазкур мақола юқорида тилга олинган масалани Тошкент қозихонасининг 1867-1924 йилларда олиб борган фаолиятига тегишли ҳужжатлари мисолида тадқиқ этишга қаратилган. Ҳозирда ЎзР Марказий Давлат архиви фондидаги Тошкент қозихонасининг шаҳар қозиалони, тўрт даҳа қозилари ва халқ қозилари (судьялари) съезди маҳкамаларига тегишли асосий ҳужжатлар 6 та алоҳида жамғармаларга ажратилган [4, 5, 6, 7, 8]. Кўкча даҳаси қозихонасининг 1887-1889 йилларга бир иш дафтари ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган 6361 рақамли қўлёзма китобдан ўрин олган [9, 144]. Бундан ташқари, бугунги кунда маҳаллий аҳоли қўлида ҳам унча кўп бўлмаган миқдорда Тошкент қозихонасига тегишли ўзбек тилидаги ҳужжатлар ва таржима нусхалари сақланади.

Мазкур жамғармаларда жамланган қозихона ҳужжатлари мазмунига кўра олди-сотди, гаров, иқроор бўлиш, даъводан воз кечил, ижара, фуқаролар ҳужжатлари қайдномалари, ваколат хатлари, талок, мерос тақсимоти, тилхатлар, турли арзномалар, васийлик, ҳадялар, ҳукмномалар, буйруқ ва эълонлардан иборат. Ушбу фондаги Тошкент қозикалони маҳкамасига тегишли ўзбек тилидаги ҳужжатларнинг бир қисми 2009 йилда форсий ҳужжатлар таржимаси билан бирга илмий муомалага киритилган [10; 11]. Айримлар ҳужжатлар матни эса, икки тилда яъни, форс-ўзбек тилларида тузилган [11, 16; 78 ва бошқ.].

Шунингдек, ЎзР МДАнинг Туркистон генерал губернаторлиги Сирдарё вилояти бошқармаси иш ҳужжатлари ўрин олган 17-тарихий жамғармасида ҳам кўп бўлмаган ўзбек тилида тузилган ёки 19 асрнинг 80 йиллари ва 20 аср бошларида таржималари тайёрланган вақфномаларни ҳам ана шундай ҳужжатлар туркумига киритиш мумкин [12].

Биз кўриб чиқаётган Тошкент қозихонаси фаолиятига тегишли ҳужжатлар шундан далолат берадики, бир неча асрлик иш юритиш тизимида ўзига хос анъаналар ва амалий тажрибалар мустаҳкам шаклланган. Шу сабабли XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб бирданига ўзбек тилида иш юритишга ўтиш вақтида бир қатор қийинчиликларни юзага келгани шубҳасиз албатта. Бу жараён давлат иш ҳужжатларини ўзбек тилида олиб боришга анча олдин ўтган Хива хонлигидаги вазиятга қараганда янада мураккаброқ кечган.

Қозихона иш дафтарларида ҳужжатларни ўзбек тилида олиб боришга катта эътибор қаратилса-да, матрука, иқроор, муқир, муваккил, ваколат каби араб тилидаги фикҳий терминлар ва сўзлар (куллан, нофиза, рағбатан ва ҳак.) ёки оммалашган форс-тожик тилларидаги сўзлар (пайваста, тахтабанди, ҳақраҳа, обраҳа, куча-и калон) таъсиридан чиқиш жуда қийин бўлган. Албатта бу ўринда уларнинг ўзбек тилидаги эквивалент сўзларини топиш ва ўринли қўллашга бирданига киришишнинг имкони йўқ эди. Бу жараён эса анча вақт талаб қилар эди.

Қозихонада иш юритиш тизимидаги ўзгаришлар ҳужжатлар матни, ички тузилишига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Ўрта асрлардаги классик ҳужжатлар ўрнини мазмуни қисқа ва лўнда баён этилган ҳажм

жиҳатдан анча кичик ҳужжатлар эгаллаган. Қозихона ҳужжатлари дастлаб маҳаллий кейинроқ кўп ҳолларда рус фабрика қоғозига тез настайлик хатида, иш дафтарлари эса маҳкама котибининг зич ёзилган дастхатида қайд қилиб борилган.

Топкент қозихонаси фаолиятида ўзбек тилидаги ҳужжатлар тузишда арабий-форсий терминларнинг ўзбек тилидаги маънодошини қўллаш масаласидан ташқари яна бир муаммо кўзга ташланади. Бу ҳуқуқий ҳужжат мазмунини ўзбек тилида лексик жиҳатдан тўғри жумлалар билан баён қилиш билан боғлиқ. Анънавий қозихона ҳужжатларидаги формулярлардан калька услубида ҳужжат тузиш жараёнида, узундан-узун жумлалар ҳужжат мазмунига салбий таъмир кўрсатган.

Бундан ташқари, Россия империяси истилоосидан сўнг кириб келган рус тилида иш юритиш тизими таъсирида қозихона иш ҳужжатларига европа тилларидаги сўзлар жадал кириб келиб ўрнашди. Хусусан, саналарни ёзишда григорян тақвимидаги ой номларини қўллаш – фебрал, морт, африл, ўктобр (февраль, март, апрель, октябрь каби); маъмурий-ҳарбий мансаблар – губернатор, генерал, полковник (губернатор, жондорол, пулжувник) ва бошқ.; маъмурий тузилмалар – область, волость, участка (ублуст, булис, участка); ва бошқа сўзлар – копия, купец, записка (куфия, кушия, кувес, зафиски) шулар жумласига киритиш мумкин.

Албатта, келгусида туркий тилдаги ёзма ёдгорликлар тадқиқиға бағишланган изланишлар доирасида ушбу бу каби қозихона ҳужжатлари ҳам алоҳида йўналиш сифатида ўрганилиб борилади ва тегшли меъёрлар ишлаб чиқилади деган умиддамиз. Қуйида Топкент қозихонасининг ўрганилган даврга оид айрим ўзбек тилида тузилган ҳужжатлари ҳамда форсий тилдан қозихонада бажарилган таржималаридан намуналар келтириб ўтамиз.

Ҳужжат №1. Ўзбек тилида тузилган хатти иқдор ҳужжати:

Бир ҳовли, иморатлик, Топканд ичинда, Чақар-Чигатой маҳаллада. Қибла тарафи ҳаммаси Иноятбой Назар кулол ўғли мулкиға ёпушган. Ва кунчиқар тарафи ҳаммаси кўча-и омға ёпушган. Ва Туркистон тарафи ҳаммаси Акбарбой матрукасиға ёпушган. Ва Хўжанд тарафи ҳаммаси боши берк кўчаға ёпушган, аломатлари маълумдур.

Тарих бир минг уч юз тўртинчи йилда жумод ул-аввал ойини 15 чи кунда (1887 йил 9 февраль) мўътабари шаръий қилди Назар кулол мазкур мўйсафид, мазкур маҳаллалик Марқабой ўғли сиҳатлик вақтинда ва жами иқдорини нофизлик ҳолинда шул хусусдаким тамоми маҳдуди мазкур жами ҳақраҳа ва обраҳаси бирлан Гадоёбой, ўзумни фарзандимни ҳақ ва мулкидур. Бас боқи қолмади мен муқирни тамоми мазкур маҳдудға ҳеч бир ваҳҳдин ҳаққим ва даъвоим ва хусуматим асло. Мазкур Гадоёбой тасдиқ қилди мазкур муқирни иқдорини мазкур мажлисда. Мазкур Назар кулол хат билмаган сабабли ани илтимоси бўйинча менки Муҳаммад Умар дафтар ёзгучидурман, таҳрир қилиб қўлум қўйдум. Мулла Инъом сўфи Додахон

сўфи ўғли ва Мўминбой Холбой ўғли гувоҳ бўлиб қўл қўйдилар. Мазкур Гадейбой қўлум қўйдум. Ушбуни менки қозийи Кўхча қўлум қўйдум

Мухр: Мулла Боймирза қози [9, 2].

Хужжат №2 (Таржима). Бешёғоч дарвозаси яқинидаги Мирзо Аҳмад кушбеги масжиди вақфномасидан амалга оширилган таржима:

Баёни бир бўлак ер, дўконлари билан. Тошканд шаҳрида, Бешёғоч дарвозасига яқин, андоғки, Хўжанд тарафи ҳаммаси анҳорға ёпишган. Туркистон тарафи ва кун чиқар тарафи ҳаммаси Катта кўчага пайваста, атрофлари маълум бўлди.

Иккинчи, баёни бир дўкон, тахтабандлик, мазкур мавзеда. Андоғки, ғарб тарафи ҳаммаси катта кўчага пайваста ва кун чиқар тарафи ҳаммаси мазкур анҳорға ёпишган. Туркистон тарафи кун чиқар тарафидек, жануб тарафи ҳаммаси Мирзо Аҳмад парвоначи Муҳаммад Амин мирзо ўғлини мазкур мавзедаги масжидини вақф ерига ёпишган. Тўрт тарафи маълум. Андоғки, ғарб тарафи ҳаммаси Саримсоқбой матрукасига ёпишган. Ва кун чиқар тарафи ҳаммаси катта кўчага ёпишган. Ва шимол тарафи ҳаммаси хос кишилар кўчасига ёпишган. Ва жануб тарафи ҳаммаси Тош Муҳаммад Турсун Муҳаммад ўғли мулкига ёпишган. Атрофи маълум бўлди.

Ва яна бир бўлак дўкон тахтабандлик, мазкур мавзеда. Андоғки, ғарб тарафи ҳаммаси катта кўчага ёпишган. Кун чиқар тарафи ҳаммаси мазкур анҳорға ёпишган. Туркистон тарафи Юнус Муҳаммад Ярашбой ўғли дўконига ёпишган. Хўжанд тарафи катта кўчага ёпишган. Атрофи маълум бўлди.

Ва яна бир бўлак дўкон тахтабандлик, мазкур мавзеда. Андоғки, ғарб тарафи ҳаммаси Тошканд кўрғони тагига ёпишган. Кун тарафи ҳаммаси Катта кўчага пайваста. Туркистон тарафи ҳаммаси Дўстмуҳаммад Тошмуҳаммад ўғли дўконига ёпишган. Атрофи маълум бўлди.

Тарих 1278 йилинда, сафар ойида (1861 йил, август) иқрори мўтабар шаръий қилдилар мазкур Дўстмуҳаммад ва Муҳаммад Розик Ёдгорбой сўфи ўғли ва Яъқуб Хусайнбой ўғли ўз ризо ва ихтиёрлари билан иқрорлари шариатда ростлик ҳолларида бу жумлагаки, бизлар иқрор қилгувчиларни ҳар қаюмиз ушбу юқорида баён қилинмиш ер-худуд мазкурларни ижара важҳидин ушбу тарихдан бошлаб ҳар икки ой тамомида мазкур масжидни шаръий мутаваллиси Азизхўжа эшон Норхўжа эшон ўғлига бир кумуш танга маблағ бериб адо қиламиз деб, ушбу тарихқа иқрорларни мазкур мутавалли ... (?) туриб қабул қилинди. Шу ерда ҳодиса ёзилди.

Тарих 1303 йилинда барот (шаъбон) ойини 19 чи кунда (1886 йил, 24 май) асл қадимги вақфнома васиқаси Муҳаммадхон эшон қозикалон Юнусхон эшон марҳум ўғиллари ҳузурларида бўлган мазкур вақфнома юзасидан зарурат юзасидан кам-у зиёда қилмасдан кўфия кўчириб берилди. Шу ерда ҳодиса ёзилди.

Одилхўжа эшон қози Офтобхўжа эшон ўғли муҳрим босдим. Аслига тўғри деб саркотиб: имзо [12].

Хужжат №3. Занжирлик маҳалласида жойлашган жомеъ масжид вақфномасининг ўзбек тилидаги кўчирма нусха-таржимаси:

1. Баёни бир бўлак дўкон, тахтабандлик. Шайхонтахур [дахаси] Занжирлик маҳалласида, усти болахоналик. Чунончи, ғарб тарафи ҳаммаси Зокирбой Назармуҳаммад ўғли ерига, шарқ тарафи ҳаммаси Қосимбой халифа сўфи мархумдан қолган меросий мулк билан туташган. Шимол тарафи беш газ ним чорак, ҳаммаси омма йўлига, жануб тарафи беш газ се чорак ҳаммаси мазкур Қосим халифадан қолган меросий мулкига туташган. Тўрт тарафи аломатлари маълум бўлди.

2. Бир бўлак дўкон, тахтабандлик, мазкур Шайхонтахур даҳасига тобе Занжирлик маҳалласида, Ҳазрат Шайх Хованд Тахур мозори шарифларини майдонларида. Ғарб тарафи беш ярим газ, ҳаммаси мазкур мозори шарифнинг майдонидаги йўлга туташ, шарқ тарафи беш ярим газ, ҳаммаси Эшонқули додхоҳ мадрасасига туташган. Шимол тарафи тўрт газ, ҳаммаси Эшонқули додхоҳ мадрасаси вақф дўконига туташ, жануб тарафи тўрт газ. Ҳаммаси Лангар масжиди вақф дўконига туташган. Тўрт тарафи аломатлари маълум бўлди.

3. Бир беш вақтлик масжид. Мазкур Шайхонтахур даҳасига тобе Занжирлик маҳалласининг Пасткўчасида, курдирувчиси Абдунизомбойхожи мархум. Ғарб тарафи ҳаммаси хос берк кўчага, шарқ тарафи ҳаммаси омма йўлига, шимол тарафи ҳаммаси Миржамилбой ўғли ерига, жануб тарафи ҳаммаси омма йўлига туташган. Тўрт тарафи аломатлари маълум бўлди.

Тарих 1912 йил 2 декабрда менким тубанда қўл қўйгувчи Абдувалижон, мазкур Занжирлик маҳаллалик мулла Абдумалик ўғлидурман, ўз ризо ва ихтиёрим билан иқрори мўътабар шаръий қиламанки, ушбу юқорида баён қилинган биринчи худудни ҳаммасини, иккинчи худудни ускуна ва ҳақ иқрорларини ҳаммасини, ўз ҳақ ва мулкимдур, ҳаммасини жамиъ ҳуқуқ ва марофиқлари билан ўз мулкимдан ихрож айлаб юқорида баён бўлган учинчи худуд – вафот бўлган биродарим Абдунизомбойхожи мархум мулла Абдумалик охунд ўғли бино қилган масжидга вақфи саҳиҳ ва тасдиғи шаръий қилдим, худони ризоси учун.

Ва мен иқрор бўлгувчи шарт қилдимки, ушбу биринчи ва иккинчи худудларга мазкур учунчи худудга [масжидга] ким имом бўлса ўша одам мутавалли бўлсин. Ва яна шарт қилдимки, мазкур биринчи ва иккинчи худудларни ҳосилотларини аввало мазкур худудларни шикастига сарф ва ҳарж айлаб зиёдасини ўн бўлак айлаб мазкур масжиднинг имоми бир бўлагини мутаваллилиги тўғрисида олсин. Қолган олти бўлагини имомлиги тўғрисида олсин. Қолган уч бўлагини беш вақт намозга азон айтгучи муаззинга берилсин деб

Имзо: Абдувалихожи Абдумалик ўғли, Абдурахмонхожи Абдунизом ўғли, Абдузафархожи Низомхожи ўғли. Ушбу вақфнома

тасдиқ этилди, №829. Ушбу дўконларни мазкур масжидга вақф деб билинур, 1917 йил. Раис: мулла Фулом Расулхўжа ўғли [13].

АДАБИЁТЛАР

1. Чехович О.Д. (1969), *“Задачи среднеазиатской дипломатики”*, “Народы Азии и Африки”, №6: 75-82.
2. Каталог хивинских казийских документов XIX - начало XX вв.: Составители: А.Урунбаев, Т.Хорикава, Т.Файзиев, Г.Джураева, К.Исогай (2001), Ташкент-Киото.
3. ЎзРМДА. Фонд-164. Тошкент қозикалони, 58 та йиғма жилд. 1891-1901йй.
4. ЎзРМДА. Фонд-362. Тошкент шаҳри қозилар съезди, 59 та йиғма жилд. 1869-1916йй.
5. ЎзРМДА. Фонд-363. Бешёғоч даҳа қозиси, 97 та йиғма жилд. 1869-1916йй.
6. ЎзРМДА. Фонд-364. Қўкча даҳа қозиси, 91 та йиғма жилд. 1870-1924йй.
7. ЎзРМДА. Фонд-365. Себзор даҳа қозиси, 94 та йиғма жилд. 1869-1924йй.
8. ЎзРМДА. Фонд-366. Шайхонтаҳур даҳа қозиси, 111 та йиғма жилд. 1868-1923 йй.
9. ЎзРФА ШИ қўлёзмаси, №6361. 144 арақ.
10. Юнусхўжаева М., Мирисмоилова У. (1983) *Тошкент тарихига доир ҳужжатлар*. Тошкент: Фан.
11. Себзор даҳаси қозиси фаолиятига оид ҳужжатлар (2009). Тузувчилар: Ф.Каримов, Ш.Зиёдов, П.Сартори, Тошкент: Ўзбекистон.
12. ЎзРМДА. И-17 жамғарма. 1-рўйхат. 32573/1 йиғма жилд.
13. ЎзРМДА. И-17 жамғарма. 1-рўйхат. 32663/83 йиғма жилд.

REZUME

U.SULTANOV (Tashkent) ABOUT TURKIC-UZBEK DOCUMENTS OF TASHKENT COURT AT THE SECOND HALF OF XIX AND BEGINNING OF XX CENTURIES

Medieval Turkic written monuments have already been studied full enough, but their research proceeds and until now. However Kazi documents of the Central Asia made in Turkic language, their internal construction and language features, have not been researched as an object of special consideration.

In the given article we undertake attempt to analyse the Turkic -Uzbek documents of Tashkent Court, concerning to the second half of XIX and beginning of XX centuries on the basis of what samples of various kinds of documents are resulted.